

Fra gårdmandslinie til økologisme?

Peter Fibiger Bang

Fortid og Nutid oktober 1995, s. 233-250.

Debatten om Thorkild Kjærgaards *Den Danske Revolution* har peget på væsentlige svagheder i værkets kildegrundlag og argumentation. Dette fører Peter Fibiger Bang til at søge årsagen til bogens karakter i de aktuelle, samfunds- og kulturkritiske strømninger, som bl.a. har ført til udviklingen af flere økohistoriske retninger. Peter Fibiger Bang placerer Kjærgaards arbejde i forhold til den nyere, primært engelsksprogede litteratur. Han finder, at selv om *Den Danske Revolution* utvivlsomt vil vise sig frugtbar og igangsættende for dansk forskning på området, er der et større erkendelsesmæssigt potentiale i en økohistorie, der følger William McNeills mere åbne og fleksible tilgang til historiens økologiske dimension.

Peter Fibiger Bang, f. 1973, stud.mag. i historie og latin. Adresse: Carøesgade 2, 2.tv., 8700 Horsens.

Økologi og miljø synes at være blevet vor tids løsen. I fjernsynet er noget af det bedste nyhedsstof verdens forureningsproblemer og truende miljøkatastrofer, hvad enten det drejer sig om iltsvind i vore egne farvande eller udpining af landbrugsjord i den tredje verden. I Peter Høgs succesroman om *Frøken Smillas fornemmelse for sne* har vi kunnet læse om, hvordan den vestlige kultur i sin faustiske stræben truer med at ødelægge livet, og i stedet har vi fået foreholdt naturfolkenes mere harmoniske forhold til naturen, symboliseret ved grønlænderen Smillas sejr over videnskabsmanden Tørk. Alle steder synes miljøbevidstheden at trænge igennem. Selv de store dagligvarekæder er nu begyndt at markedsføre de økologiske produkter. Denne tendens har også sat sig spor i dansk historieforskning i modsætning til, hvad man skulle vente efter den megen pessimisme omkring danske historikeres evne til at behandle emner, samtiden måtte finde interessante.¹ Således har vi i de seneste år set et par økohistoriske disputater. I 1993 udkom Peter Christensens *The Decline of Iranshahr*, og i 1991 forsøgte Thorkild Kjærgaard nærmest at gennemføre en *Umwertung aller Werte* ved et verita-

belt stormangreb på alle hidtidige tolkninger af landboreformerne i slutningen af 1700-årene med sin *Den Danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning*.

Kort fortalt beskriver Kjærgaards disputats et samfund, hvor befolkningsvæksten og *magt- og skattestestens opdukken* fra midten af det 17. århundrede øgede trykket på naturens ressourcer, således at Danmark omkring 1750 befandt sig i en økologisk krise. Denne indbefattede sandflugt og ørkendannelse som følge af skovfældning og overgræsning af marginale jorder ligesom i Sahel. Samtidig betød skovfældningen og sandflugten, der lukkede vandløbene, at grundvandsstanden steg med kortere vækstsæson samt forsumpning og forsuring af jorden til følge.² Den økologiske krise tvang landbruget til at øge produktiviteten særligt på græsningsarealerne, der var meget lavtydende, for derigennem at mindske presset på de marginale jorder og skovene. Derved blev krisens onde cirkel vendt. Ørkendannelsen og forsumpningen blev stoppet, og samtidig nåede produktionen hidtil uanede højder. En anden vigtig forudsætning herfor var et skift i energisektoren fra træ til kul, således at man

sikrede brændselsforsyningerne til den stadigt voksende befolkning uden om skovene, der ikke i længden ville kunne have leveret den nødvendige mængde brænde. Var det ikke sket, var alt kommet til at dreje sig om at skaffe brændsel, og landbrugets produktionsomlægning ville derfor have været for-gæves og i længden uigennemførlig. Omlægningen af landbruget blev ifølge Kjærgaard gennemført af det gamle fællesskabslandbrug og omfattede bl.a. afvanding af markerne gennem grøftegravning og indførelse af kløver, der forøgede græsningen og samtidig tilførte jorden kvælstof. Herved kunne såvel den animalske som den vegetabilske produktion sættes i vejret. Som afslutning på denne grønne revolution kom landboreformerne. Disse blev ikke gennemført med en forbedring af landbrugets produktion for øje. De var efter Kjærgaards overbevisning led i den enevældige, bureaukratiske statsmagts forsøg på at øge sin magt på bekostning af de feudale godsejere. Det gjorde den ved at overskære de feudale bånd mellem godsejere og bønder gennem stavnsbåndsløsningen og ved at fremme overgangen til selveje. Gennem udskiftningen af landsbyerne sikrede man sig samtidig bønderne som allierede i magtkampen mod godsejerne ved at forbeholde dem jorden på husmændenes bekostning. Det tidligere decentrale samfund var nu undergivet *en jaloux og smålig centralmagts tætte kontrol*.³

Denne tese vakte naturligt nok en voldsom debat i forbindelse med disputatsforsvaret, idet den bryder radikalt med den hidtidige opfattelse af perioden. Det kunne derfor være interessant at analysere *Den Danske Revolution* som et eksempel på den økologiske historieskrivning for derigennem til at få klarlagt dele af fundamentet for denne historiske retning. Oven på debatten i forbindelse med disputatsforsvaret skal det i første omgang for-

søges at gøre status på en række af af-handlingens væsentligste punkter, der alle, som det senere skal vise sig, kan forstås inden for rammen af vor tids mest markante økologiske strømninger. Det drejer sig om, hvorvidt Kjærgaard kan siges at have belæg for, at Danmark havde bevæget sig ind i en økologisk krise ved midten af det 18. århundrede. Derudover skal det undersøges, om han har dokumentation for at hævde, at det var det gamle fællesskabslandbrug, der gennemførte produktionsudvidelsen i 1700-årenes sidste halvdel, og at udskiftningerne alene var udslag af det enevældige embedsmandsapparats magtpolitik.

Den økologiske krise

Den økologiske krises hovedkomponenter var – som nævnt ovenfor – en landbrugsmæssig overudnyttelse af naturressourcerne, specielt rovdrift på skovene og overgræsning, og den gav sig udslag i stigende grundvand med deraf følgende forsumpning og udpining af jorden og efterfølgende sand- og muldflugt. Det er imidlertid tvivlsomt, om Kjærgaard har dokumentation for krisen. Det skulle gerne fremgå af den følgende gennemgang af krisens forskellige komponenter. At skovarealet mindskedes i perioden, er der næppe nogen, som vil betvivle. Kjærgaard angiver, at det skovdækkede areal af kongeriget faldt fra 20-25% omkring 1600 til ca. 10% omkring 1750. Det er imidlertid forbundet med stor usikkerhed at sætte tal på skovarealet i perioden, bl.a. fordi overgangen mellem skov og åbent land var langt mere glidende, end den er i dag. Men sandsynligvis har der været tale om en væsentlig nedgang. Denne mindskelse af skovarealet, påpeger Kjærgaard, må have betydet en grundvandsstigning, idet fordampningen fra områder med skov falder, når den ryddes. Mindskelsen af

skovenes areal nedsætter rigtignok fordampningen, men grundvandsstigningen forbliver lokal, hvorfor det næppe på landsplan kan have haft en afgørende effekt. Dertil kommer, at nyere undersøgelser har vist, at skovfældningerne specielt gik ud over høj-skoven, mens underskoven mange steder blev stående. Dermed bliver faldet i fordampning ikke så stort, som Kjær-gaard antager. Endelig taler den lange tidsperiode, hvorover skovrydningen foregik, imod, at den skulle have afstedkommet en væsentlig grundvandsstigning.⁴

Hvad angår sand- og muldflugten, er det ligeledes tvivlsomt, om den kan forbindes med en dyrkningsmæssig overudnyttelse af jorden. Ser man på Kjær-gaards eget kort over sandflugtsramte områder i 1700-tallet, kan sandflugten næppe have spillet den store rolle uden for Vestjylland og Vendsyssel.⁵ Samtidig ser det ud til, som bemærket af Bent Aaby under disputatsforsvaret, at der er et sammenfald mellem de områder, som anvendte tørveskrælning for at skaffe brændsel, og de steder, hvor der var sandflugt. Det var derfor snarere tørveskrælningen end skovrydning, overgræsning og opdyrkning af marginale jorder, der var ansvarlig for sand- og muldflugten i de nævnte dele af Jylland.⁶ Det forekommer endvidere fristende at spørge polemisk, hvorfor man i Østjylland og på Fyn og Sjælland, der udgør kerneområderne for Kjær-gaards grønne revolution,⁷ skulle gennemføre en omlægning af landbrugsproduktionen for at undgå konsekvenserne af en økologisk krise, som hovedsagelig forekom i Vestjylland og Vendsyssel?

I sin beskrivelse af forholdene drager Kjær-gaard paralleller til vor tids ørkendannelse i Sahel og til 1930'ernes Dust Bowl på de sydlige dele af den amerikanske prærie. Men i sine paralleller tager han ikke højde for, at begge de nævnte fænomener udspiller sig i

klimatisk langt mere ekstreme områder end Danmark og i områder, hvor der sjældent er overskud af vand og risikoen for tørke altid overhængende. De landbrugsmæssigt vigtigste områder i Danmark med relativt fede jorder vil næppe erodere under de givne, ganske fugtige klimatiske forhold. Samtidig er det tvivlsomt, om det udbytte, man hentede fra både ager- og græsningsarealerne i det 18. århundrede, var stort nok til at udpine jorden.⁸

Selvom Kjær-gaard derfor næppe kan underbygge sin tanke om krise, har han dog ret i at påpege især de store problemer med vand, som landbruget før i tiden led under, og som det stadig ville bakse med, hvis det ikke var for de omfattende markdræningsanlæg, som ligger rundt omkring i landets marker. Danmark er fra naturens hånd et vådt land. Det kan i den forbindelse undre, at han slet ikke inddrager spørgsmålet om, hvorvidt Den Lille Istid, som han i øvrigt selv benytter til at forklare udbredelsesforhold omkring pest og spedalskhed, kunne have bevirket en forøgelse af grundvandsstanden i perioden.⁹ Det ville naturligvis betyde, at han måtte opgive tanken om et problemfrit blomstrende rige omkring 15-1600 uden hydrologiske problemer, idet Den Lille Istid også da spillede ind. Men han ville opnå en mere konsistent beskrivelse af de økologiske forhold i datidens Danmark.

Netop Kjær-gaards beskrivelse af de økologiske problemer i perioden og den manglende stillingtagen til Den Lille Istid peger på nogle karakteristiske metodiske problemer for afhandlingen. Disse kan under ét betegnes som manglende forsigtighed. Disputatsens udsagn tynges på ingen måde af forbehold; i stedet meldes skråsikkert ud, hvilket dog delvis må tilskrives det enorme stofområde, der behandles på relativt lille plads. Det betyder, at der af og til bliver trukket veksler på videnskabeligheden. For at blive ved

spørgsmålet om de hydrologiske forhold kan man til eksempel nævne Kjærgaards belæg for sammenhængen mellem skovfældningen og en højere grundvandsstand. Her bygger han på S.P. Jensens afhandling *Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede* fra 1987. Heri forsøges de våde forhold i 1700-tallet til en vis grad kædet sammen med skovfældningen, men også Den Lille Istid inddrages, og forfatteren synes i det hele taget at være forsigtig med at placere hele ansvaret hos skovfældningen. I *Den Danske Revolution* er ethvert spor af forbehold imidlertid forsvundet, og dokumentationen er blevet strakt til bristepunktet.¹⁰ Noget lignende gør sig gældende i beskrivelsen af de forhold, som skulle rette op på den økologiske krise. Kjærgaard dokumenterer gennem opremsninger af kildeeksempler, der synes at støtte hans tese. Men, som Steen Busck meget rammende har konstateret, bliver der ikke argumenteret for de pågældende eksemplers repræsentativitet. Hvordan kan vi vide, at de ikke er undtagelser, men udgør den landsdækkende tendens?¹¹ I stedet kommer opremsningen af eksempler uden forbehold til at stå som en slags forsøg på at overvælde læseren og derigennem udrydde enhver tvivl og kølig distance hos denne. Man fristes til at følge Feldbæk i hans karakteristik af metoden som seduktiv.¹²

Disse forhold slår også igennem i Kjærgaards behandling af sin teses hovedelement – befolkningsvæksten, som så at sige har fået rollen som motor for den historiske udvikling. Fra slutningen af det 17. århundrede begyndte den danske befolkning at vokse. Men man har kun meget usikre oplysninger om denne væksts reelle omfang før den første folketælling i 1769. Man ser da også yderst forskellige vurderinger af befolkningens størrelse omkring 1700. Det lader dog ikke til at have bekymret Kjærgaard, der uden diskussion melder

ud med et befolkningstal på ca. 610.000 omkring 1700. Dette tal baserer sig på Aksel Lassens skøn fra 1965. Senere forskning tyder dog på, at det er for lavt sat, og at et tal omkring 650.000 er mere realistisk. Frem til 1750, hvor befolkningstallet lå omkring 760.000, giver det en vækst på hen ved 17% i stedet for Kjærgaards ca. 25%. Befolkningsvæksten tiltog yderligere, så væksten mellem 1750 og 1800 nok har været på ca. 22%.¹³ Man fristes derfor til at tro, at Kjærgaard har ladet sin udgangstese bestemme valget af det lave tal på 610.000. Det lave udgangspunkt synes ganske enkelt bedre at underbygge hans tese om en økologisk krise, forårsaget af en kraftigt voksende befolkning. Samtidig vil det bedre underbygge *Den Danske Revolution*s andet hovedelement, nemlig opfattelsen af det feudale bondebrug som et meget dynamisk fællesskabslandbrug, hvis produktion var i stand til at holde trit med en kraftigt voksende befolkning. I den kategoriske understregning af et dynamisk landsbyfællesskab, der næsten har karakter af et veritabelt korstog mod den ældre danske forskningstradition, synes Kjærgaard dog som en anden Don Quijote at fægte mod vindmøller. Ingen vil vel i dag fastholde, at det feudale landbrug var så ineffektivt, som man f.eks. fremstillede det i forbindelse med jubilæet for stavnsbåndsløsningen i 1888.¹⁴

Kløveren og udskiftningen

For yderligere at sætte trumf på, tillægges det gamle landbrug også æren for den endnu kraftigere produktionsstigning i det 18. århundredes sidste halvdel og starten af det 19. århundrede, baseret på en grøn kløverrevolution. Denne stigning har traditionelt været kædet sammen med udskiftningen og selvejekøbene under landboreformerne. Som dokumentation for sit

synspunkt har Kjærgaard forsøgt at gennemføre en kortlægning af kløverens indtog på de danske marker. Dette er gjort ved en gennemgang af en imponerende mængde arkivalier i Rentekammerets arkiv, Seddelkartoteket over Landhusholdningsselskabets præmievindere, det prishistoriske materiale på Københavns Universitets Institut for Økonomisk Historie og en lang række godsarkiver. Herudfra har han konstrueret fire kort, der viser situationen i 1775, 1785, 1795 og 1805. Dette er sket ved at første gang, han har fundet vidnesbyrd om benyttelse af kløver i et ejerlav, er det blevet markeret med grønt på kortet. Dvs. er et ejerlav først én gang malet grønt f.eks. i 1775, vil det også fremstå som grønt i 1785, ligegyldigt om der er fundet belæg for kløver mellem 1775 og 1785 i det pågældende ejerlav. Ligeledes males hele ejerlavet grønt uanset om der er belæg for, at én, flere eller hele landsbyen har indført kløver i dyrkningen. Dermed opererer han med en a priori formodning om, at er kløveren først kommet til, vil den ikke igen gå ud af dyrkning, ligesom den i løbet af kort tid vil være udbredt i hele ejerlavet. Det siger sig selv, at en sådan slutning ikke er uproblematisk.

Imidlertid giver kortene nu nok et rimeligt indtryk af, hvordan kløveren rykkede ind over Danmark. Men vil man til at vurdere dens betydning i dyrkningsrotationen, bliver det straks sværere. Dette erkender Kjærgaard da også.¹⁵ Men alligevel opgiver han enhver forsigtighed og forsøger en egentlig kvantificering på Fyn ud fra forskellige eksempler med meget høje procenter af kløver i dyrkningsrotationen – men igen dokumenteres eksemplernes repræsentativitet ikke. Derfra går han til følgende konklusion: *Det er imidlertid givet, at kløveren overalt i landet bortset fra Vest- og Nordjylland, har påvirket kvælstofbalancen kendeligt.*¹⁶

Jeg skal ikke her forsøge at betvivle enhver værdi af Kjærgaards forsøg på at kvantificere ud fra sine eksempler. Men materialet tillader næppe en så drastisk konklusion, som Kjærgaard lægger op til, hvor indførelsen af kløver op mod år 1800 tillægges hovedrollen i produktionsforøgelsen og kaldes den *mest storslåede indsats*. Dette punkt vakte imidlertid ikke den store diskussion under disputatsforsvaret, hvor man stort set accepterede Kjærgaards fokusering på en teknologisk omlægning som et af de væsentligste elementer i produktionsstigningen.¹⁷ Senere er dette dog blevet mere omstridt. Således tillægger f.eks. Ole Feldbæk i sin *Danmarks Økonomiske Historie 1500-1840* ikke kløverdyrkningen nogen dominerende placering. Der synes at være for mange eksempler på, at kløveren i 1800-tallets første årtier langt fra havde tilkæmpet sig en sikker plads i de danske bønders dyrkningsrotation.¹⁸

Kjærgaard synes udmærket at være klar over problemet med at efterspore en fast kløverdyrkning i 1800-tallets start. Derfor forsøger han at forklare det med en hidtil overset krise for kløveren kort efter 1800. De store kløverarealer havde bevirket, at der opstod sædskiftesygdomme kaldet kløvertræthed, hvorfor man var nødt til at indskrænke brugen af kløver igen. Men skal denne indskrænkning være sket allerede kort efter 1800, bliver det svært at tro på Kjærgaards kløverrevolution. Hans egen kortlægning tyder nemlig klart på, at kløveren først for alvor breder sig i perioden 1795-1805. Den usikre brug af kløver i starten af 1800-tallet behøver da heller ikke at forklares med en krise for kløveren, al den stund Kjærgaard faktisk ikke har kunnet gennemføre en pålidelig kvantificering af kløverens udbredelse – kløverkrisen synes at være et resultat af hans a prioriteorier.¹⁹

Derimod blev Kjærgaards afvisning

af udskiftningens rolle for produktionsudvidelsen kraftigt bestridt. Han har da også et væsentligt forklaringsproblem, hvad angår kronologien i sin beskrivelse af bondebrugets produktionsomlægning. Denne tilskrives nemlig fællesskabslandbruget, der ifølge Kjærgaard under ingen omstændigheder var mindre dynamisk end det individuelle brug. Tværtimod kunne det let indføre ny teknologi som f.eks. kløver og derigennem øge produktionen – det behøvede man ikke en udskiftning for. Går man ind og undersøger Kjærgaards belæg for kløverens indførelse i landbruget, der er optrykt som et bilag til disputatsen, synes de imidlertid ikke at underbygge en sådan konklusion. I Jylland, hvor kløveren ikke synes at have været så udbredt, har jeg undersøgt kløverbelæggene for bondebrugene i Vejle Amt. Det viser sig, at de for bondebrugenes vedkommende altovervejende forekom i udskiftede landsbyer. Dette understøttes af Karl-Erik Frandsens undersøgelse af samtlige kløverbelæg. Her dominerer udskiftede landsbyer allerede efter 1782, hvor kun ca. 10% af brugene var udskiftede. Sammenholder man dette med, at Kjærgaards egen kortlægning tyder på, at kløverforekomsterne først rigtigt tager til mellem 1795 og 1805, hvor udskiftningen stort set blev tilendebragt, bliver det nærliggende at drage den modsatte konklusion, at det individuelle brug faktisk var mere dynamisk.²⁰

Det væsentligste problem ved Kjærgaards forklaring af produktionsomlægningen synes dog ikke at være ovenstående, hvor netop kildematerialets usikre natur trods alt giver relativt vide muligheder for at forklare den historiske proces. Det helt uoverstigelige problem ved omvurderingen af udskiftningens betydning i *Den Danske Revolution* bunder i, at det aldrig rigtigt lykkes Kjærgaard overbevisende at forklare, hvorfor man gennemførte

udskiftningen. Ser man nærmere på Kjærgaards forklaring, kan den opsplittes på to komponenter, bønderne og godsejerne – de to grupper, der sammen gennemførte udskiftningerne. Bøndernes ønske om udskiftning forklares med, at de ønskede at sikre jorden (særligt græsningen) mod den stadig voksende husmandsklasse. Dette synes meget rimeligt og underbygges da også gennem Birgit Løgstrups påvisning af indskrænkninger i husmandsklassens græsningsrettigheder, efterhånden som befolkningen voksede op gennem 1700-tallet. Udskiftningen bliver da sidste trin i denne udvikling. Dermed synes det i øvrigt fristende at nuancere den normale beskrivelse af landboreformernes betydning for husmandsklassen, hvor husmændene gøres til tabere i udskiftningerne og ved selvejekøbene. I stedet for ensidigt at gøre udskiftningerne ansvarlige for husmændenes sociale marginalisering, kunne man måske snarere tale om, at med udskiftningerne stadfæstedes (og udbyggedes) en social orden, der var fremkaldt af væksten i husmandsbefolkningen op gennem 1700-tallet.²¹

Anderledes problematisk bliver det, når Kjærgaard skal forklare, hvorfor godsejerne var villige til at udskifte bøndernes jorder, selv om det var forbundet med betydelige omkostninger, når målet ikke var at gennemføre driftsforbedringer, som det gamle landbrug allerede ifølge Kjærgaard havde opnået. Problemet søges løst ved at sætte udskiftningerne i forbindelse med selvejesalgene. Hertil udnytter Kjærgaard en forordning af 8. december 1784, hvori godsejerne gøres opmærksom på, at tilladelse til frasalg af hovedgårdes bøndergods til selveje »lettest« kunne opnås, hvis bøndernes jord var udskiftet af landsbyfællesskabet. For det første er der, som påvist af Ole Feldbæk, ikke tale om en forordning, men om et Rentekammer-promemoria af 21. december, der baserer sig

på en kongelig resolution af 8. december. For det andet er der netop ikke tale om en absolut betingelse, men om en opfordring, hvorfor det synes at være et noget usikkert fundament at bygge sin forklaring af udskiftningen på.²² Men helt afgørende er det, at denne bestemmelse fra 1784 på ingen måde kan forklare, hvorfor mere end 10% af landsbyerne var udskiftede allerede inden dette år. I Kjærgaards tekst fremstår det, som om disse 10% stort set kan forklares med, at bønder, der allerede havde opnået selveje, dernæst selv havde udskiftet. Dettte fremlægger han dog ikke dokumentation for, og det passer ikke med, at selvejeudviklingen normalt beskrives som hørende til 1780'erne og særligt 1790'erne og starten af 1800-tallet.²³

Til dette følger sig yderligere spørgsmålet om, hvorfor man også udskiftede på de store, båndlagte godskomplekser (stamhuse, baronier og grevskaber), hvor bøndergodset ikke blev solgt fra til selveje. Disse godser omfattede trods alt en væsentlig del af landets bønder. Dette problem søger Kjærgaard at forklare med henvisning til den nærmest legendariske forordning af 15. juni 1792, hvorefter godsejerne fik ret til en genforhandling af den fastlåste landgilde efter udskiftning og til at pålægge bønderne renten af omkostningerne ved udskiftning. Det er karakteristisk, at hos Kjærgaard bliver denne genforhandling straks forvandlet til en ret til at hæve landgilden. Men vi ved faktisk ikke, om godsejerne i stort omfang udnyttede genforhandlingsretten, endsige om de kunne gennemtvinge en stigning i landgilden.²⁴ Men under alle omstændigheder er denne forordning placeret sent i forløbet. Omkring halvdelen af gårdene var allerede udskiftede, så medmindre de båndlagte godskomplekser først udskiftedes efter 1792, er det ganske enkelt ikke lykkedes Kjærgaard at give en forklaring på godsejernes vilje til

udskiftning og dermed en logisk sammenhængende forklaring af udskiftningerne.

Menneskets samspil med naturen

Ved en nærmere analyse af Kjærgaards disputats må man uvægerlig stille sig spørgsmålet om, hvad der får en yderst kompetent historiker til uforbeholdent at insistere på en tese, der knirker så kraftigt i hængslerne, som det er tilfældet i *Den Danske Revolution*. Dele af svaret kan man måske finde ved for et øjeblik at betragte disputatsen mere som et indlæg i den standende politiske debat end som en videnskabelig afhandling. Hertil indbyder da også Kjærgaards indledende citat af A.D. Jørgensen, der gøres til et motto for disputatsen: *Efter min egen Erfaring maa jeg antage, at dette er Vejen til at blive i Stand til historisk Forfatterarbejde: først at finde en Kærne, en ledende eller forklarende Tanke i den fremragende Mands Livsgerning, i en Tidsalder, i en Række Tildragelser o.s.v. Uden en saadan Tanke er det hele Forvirring, Skuet af det overleverede er tomt og trættende, Sysselsættelsen med det sløvende.*²⁵ I lyset af ovenstående diskussion kommer denne bekendelse til en forklarende idé eller tanke nærmest til at fungere som en altopfangede parade. Derigennem synes det forsøgt at løfte disputatsen op over den almindelige faktuelle diskussion, idet vurderingen af værket gøres til et spørgsmål om udgangspunkt, a priori-teorier. Sætter man sagen på spidsen, frister en sammenligning med den romantiske kunstner, der forud for sin tid har skuet sandheden. Denne må man så tage til efterretning. Egentlig diskussion er ikke mulig.

For at komme ind til kernen af Kjærgaards værk må man derfor gå på jagt efter denne hans ledende tanke, som

han i øvrigt med sine klare og alt andet end forsigtige udmeldinger intet gør for at skjule.²⁶ Det grundlæggende element i hans historieteori er menneskets samspil med naturen. Det er på baggrund af ændringer i dette, at ændringer i de menneskelige samfund og kulturen sker. Dette ligger implicit i hele afhandlingens struktur, hvor første og anden del omhandler ændringer i menneskets vekselvirkning med naturen, hvorefter det beskrives, hvordan disse ændringer påvirkede menneskenes liv. Selv udtrykker Kjærgaard det eksempelvis således: *Via spontane, selvforstærkende, uforudsete og uforudsigelige nonlineære processer omformede den økologiske revolution landskabet, arbejdsbetingelserne, den sociale struktur, sygdomspanoramaet og det politiske liv, og skabte dermed et nyt Danmark.*²⁷ Dristigst kommer det måske til udtryk i hans sammenkædning af tuberkulosens fremvækst i slutningen af 1700-årene og den unge romantiks weltschmerz. Efter en tilbagegang for pest og kopper, der havde affødt et lysere livssyn, kom tuberkulosens entre på scenen til at fungere som et memento mori, der gjorde den nyligt fremvoksede optimisme til skamme.²⁸ I lighed med vore dages økologiske strømning er det altså vort forhold til naturgrundlaget, der står i centrum – deraf undertitlen *En økohistorisk tolkning*. Det er derfor næppe heller tilfældigt, at afhandlingen tager afsæt i en tid, hvor Danmark efter forfatterens overbevisning befandt sig i en økologisk krise, ganske som verdenssamfundet i øvrigt gør det i dag – en parallel, som Kjærgaard da også drager i disputatens femte og sidste del med den sigende titel *Arven*.

En af de helt afgørende faktorer i Kjærgaards forklaring er befolkningens størrelse og vækst. Skærer man ind til benet, finder man en model, der opererer med følgende grundantagelse: Befolkningsvækst leder til et øget pres

på naturens ressourcer, og efterhånden vil det antage et omfang, hvor man har nået grænsen for, hvad man kan udvinde af naturen. På dette punkt i udviklingen tegner der sig to muligheder. Man kan fortsætte uforandret, hvorved økosystemerne overudnyttes. Dette fører til en nedbrydelse af deres ydeevne, der igen fører til et fald i de ressourcer, der står til rådighed for menneskene. Herefter vil hungersnød reducere befolkningen til et ligevægtspunkt, hvor den atter kan brødfødes af naturen, uden at det fører til sammenbrud. Alternativet er, at man kan øge udbyttet af naturen gennem anvendelse af ny teknologi. Ifølge Kjærgaard var det det sidste, man gjorde i det 18. århundrede, mens den senmiddelalderlige krise eksemplificerer den første mulighed. Dette billede kan dog ikke holde. Som det er påvist ovenfor, lykkes det næppe Kjærgaard at påvise en sådan krise, og forløberen i middelalderen synes også at fortone sig. Det er i hvert fald det billede, man får af det noget rigere engelske kildemateriale.²⁹ Med den opfattelse af historien kommer det teknologiske niveau for Kjærgaard i sidste ende til at afgøre opbygningen af de menneskelige samfund, idet den bestemmes af menneskets samspil med naturen. Men som bemærket af Steen Busck forklares det ikke, hvorfor den nødvendige teknologi ikke allerede var blevet udviklet til at afværge krisen i senmiddelalderen. Teknologien tildeles således en suprahistorisk position som »selvbevægende bevæger«, hvilket naturligvis er en svaghed i et historisk forklaringsforsøg.³⁰ Naturgrundlaget fremstår således ikke hos Kjærgaard som en fastlåst størrelse, men som afhængig af den menneskelige kunnen. Dermed er hans teoretiske fundament beslægtet med en økologisk possibilisme, hvor naturen sætter grænser, inden for hvilke menneskene kan agere, og som de kan forrykke gennem forbedret teknologi.³¹

Men dette stænk af oplysningsoptimisme modereres kraftigt ved at blive underordnet vor tids truende miljøkatastrofer, der i afhandlingens femte og sidste del beskrives som en konsekvens af 1700-årenes grønne revolution. Menneskeheden synes således i dette tankesystem gennem befolkningsvækst og øget ressourceforbrug, som en anden Sisufos, uophørligt at bevæge sig mod nye grænser, hvor katastrofen hele tiden truer som en mulighed lige om hjørnet. Hermed indskriver Kjærgaard sig i en grundlæggende malthusiansk tankefigur, der særligt med befolkningsekspllosionen i den tredje verden og miljøbevægelsens fremvækst i de sidste årtier igen har fået vind i sejlene.³² Der tænkes her eksempelvis på *Grænser for vækst* fra 1972 og efterfølgeren *Hinsides grænser for vækst* fra 1992, hvor særligt den første gav genlyd i hele den vestlige verden og herhjemme blandt andet gav sig udslag i en af de sidste årtiers mest omdebatterede bøger, *Oprør fra midten*.³³

Opgør med den vestlige civilisation

Gennem sin malthusianske økokrisemodel synes Kjærgaard at skrive sig ind i en ny historieopfattelse, der er under udvikling i disse år. På dansk udkom i 1992 Clive Pontings *En grøn verdenshistorie*, der ud fra et lignende teoretisk udgangspunkt forsøger at genskrive verdenshistorien. Her anskues mennesket fundamentalt som ødelægger. Dets aktiviteter har altid ødelagt naturen. Denne grundopfattelse nuanceres undervejs i hans beskrivelse af verdenshistorien, der kort kan resumeres som følgende. Oprindeligt bestod de menneskelige samfund af små grupper af samlere og jægere, der levede i lighed og fællesskab og kun behøvede at arbejde i meget begrænset

omfang, ligesom menneskets belastning af naturen endnu var begrænset. Men efterhånden som der blev flere mennesker, var jægernes meget ekstensive udnyttelse af naturen ikke tilstrækkelig. Det betød, at man gradvis gik over til landbrugsproduktion. Hermed blev menneskene fastboende. Dette lukkede, om man så må sige, slangen ind i paradiset i form af en øget vægt på personlig ejendom, hvorved ulighed og klassedeling kom til at dominere samfundene. Fra da af gik samfundenes overskudsproduktion til at opbygge bureaukratier, understøtte de små eliter og dannelsen af byer. Samtidig betød landbruget, at hovedparten af menneskene blev pålagt en hidtil uset arbejdsbyrde, og at den menneskelige belastning af naturen blev øget voldsomt. Helt galt gik det dog først, da kapitalismen og efterfølgende industrialismen udviklede sig i den vestlige del af verden, hvor den medfølgende velstandsstigning betragtes som skabt hovedsagelig på grundlag af en uansvarlig rovdrift på naturressourcerne og udplyndring af den tredje verden.

Kjærgaards disputats synes at passe fint ind i denne forfaldshistorie med den moderne kapitalistiske, individualistiske samfundsmodel som den hidtil værste menneskelige organisationsform, og i et senere essay i *Samvirke* har han da også fremlagt et beslægtet syn på verdenshistorien.³⁴ Det kan derfor næppe heller overraske, at Kjærgaard i *Den Danske Revolution* stiller sig meget kritisk over for det selvejede, individuelle bondebrug – faktisk så kritisk, at det beskrives som ikke blot mere miljøskadeligt end et fællesskabsdrevet landbrug, men også mindre effektivt. I Kjærgaards begrebsverden betragtes den kapitalistiske individualisme som ineffektiv, idet kortsigtet, individuel grådighed forhindrer en rationel langsigtet drift. I stedet fremstår det gamle, feudale landsbyfællesskab som ideal. Det kunne reagere på

en truende økologisk krise, fordi man netop gennem fællesskabet kunne tøjle individuelle ekscesser. I forlængelse heraf beklages det, at landboreformerne skabte den moderne centralistiske stat til afløsning af den gamle, decentrale, feudale struktur, hvor landsbyfællesskabet og godsejerne i forening havde sikret solidariteten. Samtidig betød statsmagtens styrkede position en umyndiggørelse af de før så selvstændige landsbysamfund.³⁵

Fremhævelsen af decentrale fællesskaber som alternativ til vor tids bureaukratiske statsmagt og individuelle kapitalisme er ikke noget, Kjærgaard står alene med. Det synes at være et hyppigt forekommende element i økologisk inspireret tænkning. I Danmark er den ovennævnte *Oprør fra midten* vel nok et af de mest markante eksempler, hvor små, decentrale enheder, baseret på fælleseje, skal udgøre grundstammen i et nyt samfund. I kombination med fremhævelsen af de små fællesskaber synes der at optræde en længsel efter en nu svunden guldalder, hvor sådanne har eksisteret. Hos Ponting er det længslen efter fortidens jæger- og samlersamfund, og helt parallelt betegnes i *Oprør fra midten* de små stenaldersamfund og storfamilien som menneskets naturlige miljø, mens det er landsbyfællesskabet, der har overtaget denne position hos Kjærgaard – om end han også viser sympati for jæger- og samlerlivet i sit essay fra 1994.³⁶

En anden, nærmest idealtypisk udgave af dette tankesæt kan man finde i *Nature's Economy* skrevet af den amerikanske økohistoriker Donald Worster, hvis analyse af 1930'ernes sandstorme i USA allerede er nævnt. Worster synes at indtage en fremtrædende position blandt økohistorikere i den engelsksprogede verden, hvilket har givet sig udslag i en post som medredaktør på *Environmental History Review* og på Cambridge University

Press' økohistoriske bogserie *Studies in Environment and History*, hvor en hel række økohistoriske studier efterhånden har set dagens lys, således også i 1994 en engelsk udgave af Kjærgaards disputats. I 1992 gæstede Worster Danmark, hvor han holdt en række forelæsninger på forskningscentret Menneske og Natur under Odense Universitet. Disse forelæsninger foreligger nu som arbejdsrapporter fra centret.³⁷ Men tilbage til *Nature's Economy*, der oprindeligt udkom i 1977 på den yderligtgående amerikanske miljøorganisation Sierra Club's forlag og nu foreligger i en udgave fra den ovennævnte økohistoriske bogserie.³⁸ Bogen er et forsøg på at skrive en idehistorie for den økologiske videnskab. Men da denne videnskab er ret ny og udviklet ud fra forskellige discipliner som f.eks. naturhistorie, botanik og geografi, følges dens rødder tilbage til det 18. århundrede, og der gives portrætter af en lang række videnskabsmænd, bl.a. botanikeren Linnaeus, geograferne Alexander von Humboldt og Charles Lyell, Darwin og den danske botaniker Eugenius Warming. Den udgør en spændende, om end til tider lidt patetisk gennemgang af økologiens historie. I Worsters analyse anskues økologien som udspringt mellem to tanke-retninger, der på skift har domineret den. Den ene repræsenterer en kristen, naturfjendtlig, imperialistisk verdensopfattelse, der i sin moderne udgave er blevet udformet af bl.a. Francis Bacon og Descartes. I den reduceres naturen til livløs mekanik, som mennesket kan skalte og valte med efter forgodtbefindende. Resultatet heraf kender vi alle kun alt for godt: vores nuværende miljøkrise. Over for denne kristent cartesianske tanke, hvor mennesket ifølge Worster er ødelægger, stiller han en hedensk, arkadisk tradition med rødder i den antikke kultur, repræsenteret ved Vergils hyrdedigtning og i naturfolkenes verdensopfattelse. Den repræsen-

terer en holistisk, animistisk ide, der i ydmyg samhørighedsfølelse bøjer sig for naturens skønhed.

At opstillingen af en sådan, firkantet dikotomi snarere er drevet af et ideologisk projekt end af et forsøg på at forstå idehistorien, kan man let overbevise sig om. I sin iver efter at opstille to modsatrettede retninger ignorerer eller bortforklarer Worster en hel række væsentlige forhold. Hvordan passer f.eks. de retssager ved de middelalderlige kirkedomstole, hvor dyr optrådte som parter, ind i billedet af en i sin kerne naturfjendsk kristendom? Eller det faktum, at grundlæggeren af Worsters arkadiske naturopfattelse, Gilbert White, var præst?³⁹ Omvendt glemmer han i sin analyse af de antikke arkadier, at de var udtryk for en lille overklassens opfattelse af det gode liv og havde den forudsætning, at der var slaver til at udføre det grove arbejde, mens man selv nød livet i pinjetræernes skygge – næppe det harmoniske samfundsideal, som Worster mener at finde i den arkadiske tradition.⁴⁰ Dertil kommer det forhold, at antikkens naturopfattelse næppe kan reduceres til Worsters ydmyge harmoni. Samfundene baserede sig på agerbrug og opfattede dermed naturen i produktive termer. Utallige er de passager, hvor man eksempelvis finder Cicero lovprise udviklingen af menneskets færdigheder, så man kan tæmme den vilde natur og gøre den nyttig for menneskenes civilisation, eller hvor Plinius den Yngre glæder sig over en villas store produktion.⁴¹ Disse indvendinger vil dog næppe bekymre Worster i synderligt omfang. Det væsentlige for ham er at afdekke elementerne til en ny etik, som økologien kan gøre sig til tjener for, hvor mennesket ydmygt indtager sin plads i kosmos og lader naturens komplekse, men harmoniske systemer/samfund fungere som forbillede for samfundsindretningen.⁴² Af samme grund er der hele bogen igennem en

tendens til at nedtone de kaotiske elementer – disharmoniske, om man vil – som økologien har fundet i naturen.

Det skulle nu gerne fremgå, at det verdensbillede, meget af den nye, økologiske forskning præsenterer os for, fundamentalt set er udtryk for en nyrousseauisme, hvor det centrale er et opgør med den moderne vestlige civilisation, hvad enten den så forbindes med kristendom og cartesianisme, kapitalisme og industrialisering eller som hos Kjærgaard med en bureaukratisk statsmagt i kombination med en organiseret af landbruget i overensstemmelse med liberalismens økonomiske teori. I forlængelse heraf gives der udtryk for en nostalgisk længsel efter forskellige førindustrielle samfund lige fra feudale dyrkningsfællesskaber til de tidligste jagersamfund. Det afgørende er her ikke den konkrete fremtoning, men forestillingen om en slags harmonisk idyl i kontrast til kapitalismens ødelæggende disharmoni og truende miljømæssige ragnarok.⁴³ En stemning, der, som antydnet ovenfor, kun alt for godt stemmer overens med tidsånden. Således har vi i de senere år musikskunnet foretaget *The Return to Innocence* sammen med gruppen Enigma og bagefter danse ind i biografen med Kevin Costners ulv. Alt i alt fremstår Kjærgaards disputats derfor mere som drevet af ønsket om at skrive en historisk legitimering af vor tids nye store religion end som en egentlig videnskabelig afhandling. Netop Thor-kild Kjærgaard burde man kunne forvente, ville have været mere påpasselig i den henseende, idet han med sin artikel fra 1979 om *Gårdmandsline* i *dansk historieskrivning* har demonstreret en bevidsthed om sådanne problemstillinger.⁴⁴ Når det så er sagt, skal der dog gøres opmærksom på, at selv om Kjærgaards tese nok er villet, er den et imponerende og meget medrivende forsøg på at nytolke den behandlede periode. Derfor vil den for-

håbentlig gennem sin fornyende og intelligente opposition kunne inspirere forskningen omkring omformningen af Danmark til et moderne samfund.

Befolkningsvækst og samfundsudvikling

Jeg skal ikke her komme ind på de samfundsmæssige årsager til nutidens nostalgiske længsel efter en primitiv harmoni. Men for de videnskabelige forsøg på at bekræfte den, har udviklingen inden for specielt antropologien været af væsentlig betydning. Det vil man kunne få indtryk af gennem biologen Jesper Hoffmeyers *Samfundets naturhistorie* fra 1982.⁴⁵ Den udgør et tidligt, dansk forsøg på at indtænke naturdimensionen i den historiske udvikling og er desværre lidt vel præget af samtidens hede marxistiske debatklima. Det er synd, fordi den faktisk er et tankevækkende forsøg på at skabe en historisk materialisme til afløsning af den marxistiske udgave. Hertil tager han udgangspunkt i biologiens udvikling af økosystemmodellen, hvor det centrale er energistrømmen gennem systemet. Dette overfører han til historien, idet den anskues som menneskenes manipulation af en stadig større energistrøm. Det kombineres med en række antropologiske studier af stenalder-samfund, hvor navne som Marvin Harris, R.B. Lee, Marshall Sahlins og R.G. Wilkinson står centralt. De gjorde opmærksom på, at livet i fortidens jægersamfund under ingen omstændigheder var så mørkt, som man traditionelt har beskrevet det. Tværtimod kunne det snarere beskrives som en form for overflods- og fritidssamfund, hvor der altid var føde nok, og hvor den oven i købet var let at få fat i. Bagsiden af medaljen var, at man var tvunget til at gennemføre en ofte meget hård børnebegrænsning, der sikkert har inkluderet drab på nyfødte, for at opretholde

jægerlivsformen, der er præget af en meget ekstensiv udnyttelse af naturressourcerne og derfor kun kan bære en ganske lille befolkning. I denne optik bliver overgangen fra jægerlivsform til landbrug snarere en forringelse end et fremskridt. Efterhånden som befolkningen overstiger det antal, man kan forsørge gennem jagt, må man nødtvunget gå over til agerbrug, som kræver en noget større arbejdsindsats, men også kan forsørge flere.⁴⁶

Dette udbygges med Ester Boserups teser, som de blev fremsat i den banebrydende *The Conditions of Agricultural Growth* fra 1965.¹⁶⁷ På baggrund af et indgående kendskab til forholdene i u-landene, baseret både på førstehåndserfaringer og mængder af antropologiske studier fra især Afrika og Indien, fremsatte hun den tese, at vækst i agerbrugsproduktion betales med lave udbytte pr. arbejdstime. I lighed med overgangen fra jæger til bonde kunne udviklingen inden for landbruget beskrives som en stadig mere intensiv udnyttelse af naturen, hvorfor jorden krævede en stadig grundigere behandling for at give et tilfredsstillende afkast. Derfor var befolkningsvækst, som øger behovet for mad, en betingelse for en landbrugsmæssig udvikling. Ingen vil arbejde hårdere for at få dækket deres behov, hvis de ikke behøver det.⁴⁸ På den baggrund opstiller Hoffmeyer den teori, at den historiske udvikling kan ses som en voksende befolknings flugt fra en stadig stigende nød. Udviklingen bliver altså en række nødløsninger, hvor prisen hver gang er hårdere arbejde og faldende levestandard. Slægtskabet med den ovenfor nævnte analyse af Ponting og med Kjærgaards essay i *Samvirke* skulle være tydeligt. Men denne nød kommer til udtryk i et samfund, og i takt med, at den sociale struktur bliver mere kompleks, må begrebet nuanceres, hvorfor Hoffmeyer indfører et begreb om social nød, der forekommer noget diffust.⁴⁹

Spørgsmålet er, om ikke en sådan forklaring, hvor drivkraften er ren nød, fungerer bedst for helt primitive samfund, mens begrebet bliver uhåndterligt, hvis det skal gøre rede for alt, når de sociale strukturer bliver mere komplekse. Lad mig illustrere med et eksempel: De fleste er i dag enige om, at en væsentlig drivkraft bag de danske landboreformer var ønsket om at udnytte en europæisk højkonjunkturs stigende kornpriser. Var udgangspunktet her alene nød, om end en væsentlig baggrund var en stadigt voksende europæisk befolkning? Jeg er ikke sikker på, det kan reduceres dertil.⁵⁰ Men vigtigere er det, at Boserups beskrivelse er langt mere nuanceret, end der her er givet udtryk for. Ofte vil den intensivisering, der på kort sigt ser ud til at sænke arbejdets produktivitet, på lidt længere sigt kunne øge produktiviteten. Når der alligevel synes at skulle befolkningsvækst til at gennemtvinge en sådan produktionsomlægning, skyldes det, at de pågældende samfunds tidshorisont ikke er lang nok.⁵¹ Større vægt tillægger hun dog det forhold, at en intensivisering ganske vist sænker produktiviteten pr. time, men som regel muliggør den en forøgelse af den årlige produktivitet. Faktisk er hovedsigtet med Boserups afhandling at gøre op med malthusianernes *dismal view* på mulighederne for reel økonomisk vækst. For hende er befolkningsvækst en forudsætning for rigdom: *In fact it is a valid generalization to say that in feudal economies the most prosperous periods are those when population is rising(...)In other words, population growth often seems to be the cause of prosperity, in sharp contrast to the causation(...), which was suggested by Malthus.*⁵²

Det her fremførte skal ikke ses som et forsøg på en reetablering af den enøjede, vestlige idé om det evige fremskridt. Den har antropologiens og Ester Boserups udfordrende resultater

én gang for alle undermineret. Spørgsmålet er, om den skal afløses af en lige så enøjede forfaldshistorie, som tiden i fremtidsangst synes at hunge efter. De ovenfor anførte forhold turde være nok til at påpege det tvivlsomme ved et sådant projekt. For god ordens skyld skal det dog tilføjes, at Hoffmeyer ikke selv springer på fremtidsangstens vogn; for ham implicerer nødbegrebet nødvendighed, og derfor afslutter han bogen med i den sidste del optimistisk at overveje mulighederne for at anvende udviklingen af computer- og bioteknikken til på længere sigt at afskaffe nøden og dermed nødvendigheden. Dermed lykkes det ham at nedtone (men næppe udrydde) ideen om et fald, hvorved Hoffmeyers bog fra den her behandlede synsvinkel kommer til at udgøre et mellemstandpunkt.

For en nuanceret historieskrivning

Undgår man den nostalgiske fælde, hvad Hoffmeyer altså delvis gør, opnår man den fordel ikke at løbe ind i en logik, hvis yderste konsekvens er at gøre udviklingen af mere komplekse civilisationer til noget i hovedsagen negativt. I hvert fald er baggrunden for menneskets succes ifølge den amerikanske økohistoriske pioner William McNeill udviklingen af en i forhold til andre dyr uforholdsmæssig stor hjerne og en deraf følgende evne til at frigøre sig fra instinktet og danne civilisation. McNeill, den mangeårige redaktør af *Journal of Modern History*, er særlig kendt for sin indsats inden for epidemihistorien, hvor hans *Plagues and Peoples* fra 1976 er blevet en klassiker. Det er imidlertid ikke den, men hans lille makrohistorie, sammensat af to forelæsninger, *The Human Condition. An Ecological and Historical View* fra 1980, det her skal dreje sig om.

Til at beskrive menneskets historie

fra den formodentlige begyndelse i Afrika indtil i dag etablerer han en model, der undgår en række af de her behandlede svagheder ved økohistorien. Ud fra en økosystem-metafor forsøges menneskehedens udvikling beskrevet som forløbende i konkurrence med mikro- og makroparasitter, hvor balancen er konstant fluktuerende. Mikroparasitplanet betegner det væld af livsformer, der konkurrerer med mennesket om dets fødeproduktion. Dvs. alt lige fra ukrudtsplanter i marken over skadedyr til sygdomme, og da både disse og fødeproduktionen eksisterer i nær sammenhæng med naturen i bred forstand, får naturgrundlaget også plads i modellen. Makroparasitplanet dækker over samfundenes sociale opdeling mellem f.eks. dem, der dyrker jorden, og dem, der nyder overskuddet. Historien foregår da som en stadig tilpasning mellem de forskellige niveauer. Denne tilpasning går ideelt set mod et ligevægtspunkt, symboliseret ved det tidspunkt, hvor vært og parasit har tilpasset sig hinanden, som når en sygdom bliver endemisk og ikke længere bryder ud i voldsomme epidemier. Børnesygdommene er et sådant eksempel. Samfundsmæssigt kan det lignedes ved kulminationen på en bestemt samfundstype. Det taler til fordel for McNeills model, at den ikke presser dette ligevægtsbillede for hårdt, men hele tiden har blik for de dynamiske elementer, så historien ikke bliver umulig at forklare. Ligevægtspunktet bliver da en idealtipe, hvor samfundet ville være endt, hvis der ikke lige var kommet dette eller hint forhold ind i billedet. McNeill forsøger derfor heller ikke at finde et ideelt, dvs. et stabilt og dermed nærmest problemfrit samfund i fortiden eller nutiden: *Humanity, in short, is not likely to run out of problems(...)Action and reaction within a complex ecological web will not cease(...)As long as these circumstances persist, stability will remain unattain-*

*able in human affairs.*⁵³ Dette fører dog ikke til en bekvem og kedelig neutralitet, men til en vilje til at holde balancen og få de svære gråtoner med.

Man kan måske nok finde udtrykket makroparasitter en smule søgt, men dets værdi ligger i, at McNeill markerer en principiel lighed mellem menneske-natur- og menneske-menneske-relationer. Disse forhold giver modellen en betydelig fleksibilitet, der tillader ham at lægge vægten på det partikulære – at gøre historien historisk. Dette moment understreges yderligere ved, at modellen kombineres med en komparativ analyse på civilisationsniveau. Der er derfor heller ikke noget forsøg på at reducere historien til udfoldelsen af ét bestemt princip, som f.eks. flugten fra nød, eller en bestemt cyklus, som Kjærgaards billede af en befolkning, der konstant bevæger sig mod nye økologiske kriser. Mens det således i McNeills forklaring var en overbefolkningskrise, måske som følge af klimaændringer eller overdreven jagt, der udløste overgangen fra jæger til agerbruger, så blev den vesteuropæiske kapitalisme skabt gennem en udvikling af handelen, strækkende sig over hele Europa og Asien, i kombination med det feudale Europas decentralerede magtstruktur, dets magtpluralitet. Lidt forsimplet synes McNeills åbne og fleksible tilgang at tilbyde en løsning på det forsigtighedsproblem, som blev påpeget hos Kjærgaard i den indledende analyse. Der bliver ikke i samme grad noget færdigt verdensbillede, som partout skal klinkes. Dermed synes han at imødekomme de overvejelser, som Peter Christensen har fremsat, om ikke i økohistorien at søge en ny »prime mover«, men at bruge den som et heuristisk redskab.⁵⁴

Endelig synes McNeill at have fundet en løsning til at undgå den fælde, som f.eks. Worster og Ponting i berettiget bekymring over nutidens miljøkrise går i ved opgøret med cartesianis-

men. De ender i den modsatte grøft, når de betragter mennesket som ødelægger, hvis aktiviteter vurderes som stående i skarp modsætning til naturen. Men som påpeget af Luc Ferry er en sådan løsning udtryk for en lignende antropocentrisme, blot med et omvendt værdisæt.⁵⁵ McNeill derimod præsenterer et menneskesyn, hvor mennesket netop anskues som en skabning på lige fod med alt andet liv, og hvor dets gerninger derfor fundamentalt set også er en del af naturen. Dermed bliver naturens liv ikke noget, som står i skarp kontrast til menneskets.⁵⁶

Dette syn på mennesket får en overraskende og ikke særlig politisk korrekt konsekvens hos den af McNeill inspirerede økohistoriker Alfred W. Crosby, der i øvrigt er Donald Worsters medredaktør på serien *Studies in Environment and History*. I bogen *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900* fra 1986 udnytter han McNeills indsigter på det epidemiologiske område og kombinerer dem med geologiske, økologiske og sociale faktorer til at forklare, hvorfor europæerne endte med at befolke f.eks. Nordamerika og ikke i stort tal drog til Kina eller Centralafrika. Den overraskende konklusion er, at europæerne ganske vist var »Den nye Verden« teknologisk overlegne, men at hovedårsagen til deres succes var, at de havde udviklet sig til bedre end de indfødte at kunne befolke de tempererede områder uden for Europa og Asien, fordi den gamle verden var ældre og præget af stærkere konkurrence. Det skyldes, at da Amerika efter sidste istid blev afskåret fra resten af verden, var de tilstedeværende mennesker efterladt i en natur, der ikke i synderlig grad var tilpasset menneskene, og som derfor også bød på færre farer end den gamle verden. Det betød, at disse mennesker fik relativt frit spil. Da europæerne ankom, fandt de derfor økosystemer, hvor

mange nicher ikke var udnyttet på grund af de oprindelige beboeres voldsomme jagt. Disse nicher stod derfor åbne for europæiske planter, dyr og sygdomme. De sidste gjorde store indhug i den stedlige befolkning, mens de første på længere sigt gjorde de nye områder attraktive for europæerne. På den baggrund bliver f.eks. omdannelsen af den argentinske pampas ved spaniernes ankomst ikke en ødelæggelse, men en genopbyggelse af et svækket økosystem. Uden at savne forståelse for de første beboeres tragedie får denne synsvinkel ham til, formodentlig i udtalt trods mod den udbredte romantisering af f.eks. indianerne, at formulere det provokerende synspunkt: *And it places the Amerindians, Aborigines, and Maori, on the one hand, and the European invaders, on the other, in a fresh and intellectually provocative relationship: not simply as adversaries, with the indigenes passive, the whites active, but as two waves of invaders of the same species, the first acting as the shock troops, clearing the way for the second wave, with its more complicated economies and greater numbers.*⁵⁷

Spørgsmålet er så, om historieforskningen skal gå med på vognen og skifte fra det gamle gårdmandsparadigme, hvis der overhovedet var et sådant, og gå over til Kjærgaards »økologi-linie« og derved deltage i forsøget på at skabe et historisk fundament for vor tids nye store historie – miljøbevægelsen. Det forekommer ikke i længden at være en frugtbar vej, som ovenstående gennemgang kan antyde. På den anden side skal der ikke her, i postmodernistisk opgivelse over de store historiers sammenbrud, argumenteres for en »værdifri« historieskrivning. En sådan må, så vidt jeg kan bedømme, enten føre til en gold, antikvarisk opremsning af data, hvor vi har opgivet at forklare den historiske udvikling, eller uforvarende forlede historikeren til en total subjek-

tivisme – et synspunkt, der har fundet en varm støtte i Henrik Stevnsborg⁵⁸ – hvor historien gøres til litteratur og dermed ad bagvejen de facto nærmer sig de store historier. Snarere burde man med det udgangspunkt, at noget er mere rigtigt end andet, besinde sig på den for alle historiske forklaringsforsøg nødvendige og uundgåelige subjektivitet. Det er historikeren, der stiller spørgsmålene til kilderne, og dér er der bestemt ikke noget i vejen med at udnytte samtidens erfaringer og forsøge at besvare de spørgsmål, der trænger sig på. Med den nu afdøde Cambridge-historiker Moses Finley kan det formuleres: *Hindsight is an essential tool of the historian*, men i den forstand, at *subsequent experience makes possible, and stimulates, a reappraisal of older institutions within their own time and their own context*.⁵⁹ Problemet opstår, når historien skal spændes så hårdt for den ideologiske vogn, at villigheden til at korrigere udgangspunktet gennem vekselvirkning med kildematerialet går fløjten. Med andre ord: I stedet for gennem de store historier at ville belære historien om, hvordan vi ønsker, den skulle være, må vi være villige til at lade vores forudfattede meninger korrigere af mødet med kilderne. Hvem ved, måske kunne det hænde, at vores verdensbillede og selvforståelse ligefrem ville blive udvidet og nuanceret, i stedet for blot trygt at blive bekræftet? På det felt forekommer det mig, at McNeills »linie« har mere at tilbyde, uden derfor at give afkald på at besvare væsentlige spørgsmål!

Noter:

1. Jvf. den såkaldte historikerfejde i *Weekendavisen*. Bøger 25. sept.-1. okt. 1992 og de følgende numre.
2. Thorkild Kjærgaard: *Den Danske Revolution*, 1991, s. 15-31.

3. Sst. s. 33-227. For citatet se s. 203.
4. Bent Aaby: Den økologiske baggrund for bogen »Den danske Revolution 1500-1800« – en opposition, *Fortid og Nutid* 1992, s. 24 og 27.
5. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 25.
6. Aaby: Den økologiske baggrund (se note 4), s. 25-26.
7. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 126-134. Her skelnes mellem et progressivt østvendt og et tilbagestående vestvendt Danmark.
8. Aaby: Den økologiske baggrund (se note 6) og S.P. Jensen: Agroøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede, *Bol og By* 1987, f.eks. s. 92 for manglende udpining. Se desuden Donald Worster: *Dust Bowl*, 1979, s. 66-79, om de ekstreme klimatiske forhold i de »Dust Bowl«-berørte områder af USA.
9. S.P. Jensen: Agroøkologi (se note 8), s. 88-89, og Sofus Christiansen: Revolutionen, der blev borte, *Fortid og Nutid* 1992, s. 31. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 164 og 171, nævner Den Lille Istid.
10. Se Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 25, og S.P. Jensen: Agroøkologi (se note 8), s. 96-98.
11. Steen Busck: En modelbyggers problemer, *Fortid og Nutid* 1992, s. 52-53. Dokumentationsproblemet hænger i høj grad sammen med, at afhandlingens emne befinder sig i førststatistisk tid, hvorved det bliver meget vanskeligt at komme med alt for klare udmeldinger.
12. Ole Feldbæk: Anmeldelse af Thorkild Kjærgaard: *Den Danske Revolution*, 1991, *Historisk Tidsskrift* 1992, s. 118.
13. S.P. Jensen: Mennesket, naturen og »landboreformerne«, *Bol og By* 1991, s. 12-16, med en gennemgang af befolkningsvæksten fra 1700 til 1900. Dette forhold påpegedes også under disputatsforsvaret. Karl-Erik Frandsen: Økologisk krise og grøn revolution, *Fortid og Nutid* 1992, s. 17-18. For Kjærgaards befolkningsstørrelse, se Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 18 og 21.
14. Jvf. Ole Feldbæk: Historikerne og landboreformerne. Traditioner og problemer, *Historisk Tidsskrift* 1989; og Birgit Løgstrup: Tese eller ej – Fagoverskridende disputats om den danske revolution 1500-1800, *Fortid og Nutid* 1992, s. 38.
15. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 74. Se i øvrigt s. 269-270 for principperne bag kløverkortlægningen.
16. Sst. s. 81.
17. Således f.eks. Feldbæk: Anmeldelse (se note 12), s. 111, og Frandsen: Økologisk krise (se note 13) anfægtede heller ikke kløverens betydning, kun dens forhold til udskiftningen. Jvf. også Jens Holmgaard: Et par kontrarevolutionære kommentarer til en revolution

- nær bog, *Fortid og Nutid* 1992, s. 46, der accepterer den økologiske revolution, men i øvrigt ser den som et resultat af udskiftningen.
18. Se bl.a. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, 1993, s. 170, og S.P. Jensen: *Mennesket* (se note 13), s. 42-48.
 19. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 84-85 angående kløverkrisen.
 20. Kløverbelæggene for bondebrugene i Vejle Amt giver ved en sammenligning med udskiftningsåret i *Trap*, 5. udg., at 18 var udskiftede, 1 var ikke udskiftet og ved tre er udskiftningsåret ikke oplyst. Se også Frandsen: *Økologisk krise* (se note 13), s. 22-23.
 21. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2) forklarer udskiftningerne på s. 146-151 og 198-199. Se desuden Birgit Løgstrup: *Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede, Bol og By* 1986. Det kan undre, at Løgstrups studie ikke er slået igennem hverken hos Dombernowsky i Claus Bjørn, red.: *Det danske landbrugs historie* 2, 1988, eller Feldbæk: *Danmarks økonomiske* (se note 18).
 22. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 198-199. Feldbæk: *Anmeldelse* (se note 12), s. 100.
 23. Feldbæk: *Danmarks økonomiske* (se note 18) s. 112; Sigurd Jensen: *Fra patriarkalisme til pengeøkonomi*, 1950, s. 81.
 24. Feldbæk: *Anmeldelse* (se note 12), s. 101-102.
 25. Citeret efter Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 4.
 26. Det kan i øvrigt undre, at denne ledende idé, at dømme efter *Fortid og Nutid* 1992, der bragte opponenterne indlæg ved disputatsforsvaret, ikke blev genstand for den helt store diskussion. Kun Steen Busck forsøgte for alvor gennem nogle overordnede betragtninger om modelbyggerens problemer at bringe den dimension ind i debatten.
 27. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 126.
 28. Sst. s. 176-178.
 29. Økokrisemodellen er egentlig essensen af Kjærgaards værk (se note 2), men udtrykkes klart s. 224-226. Om fraværet af en økologisk krise i middelalderen se Nils Hybel: *En økohistorisk tolkning af dansk middelalder, Fortid og Nutid* 1993, s. 30-37.
 30. Busck: *En modelbygger* (se note 11), s. 52.
 31. Ole Høiris: *Forholdet mellem samfund og natur i antropologiens teoriehistorie* (Arbejds-papir nr. 11, Center for Kulturforskning), 1994, f.eks. s. 27-29, om possibilisme i nyere økologisk teori. En lignende tankegang finder man hos historikeren J.C. Malin, fra hvem Kjærgaard i sit forord vedkender sig inspiration. Se J.C. Malin: *History and Ecology. Studies of the Grassland*, 1984, udg. Robert P. Swierenga, s. xx (udgiverens forord).
 32. Kjærgaard synes således at forbinde en økologisk possibilisme med de mere pessimistiske (men i øvrigt beslægtede) økosystemteorier, som hersker i dag, og hvori krisen dominerer. Om dette se Høiris: *Forholdet mellem samfund og natur* (se note 31), s. 30-35.
 33. Donella Meadows, Dennis Meadows: *Grænser for vækst*, 1972, og samme: *Hinsides grænser for vækst*, 1993. Niels I. Meyer, K. Helveg Petersen, og Villy Sørensen: *Oprør fra midten*, 1978.
 34. Thorkild Kjærgaard: *Arbejdets velsignelse – eller?*, *Samvirke* 6/7, 1994, s. 80-83.
 35. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), bl.a. s. 195-203 og s. 220-224. Den ekstremt kritiske indstilling til det individuelt kapitalistiske bondebrug ses også i andre økohistoriske fremstillinger, f.eks. i Worster: *Dust Bowl* (se note 8), som Kjærgaard i disputatsens forord vedkender sig inspiration fra. Endvidere kan nævnes Meyer, Petersen og Sørensen: *Oprør* (se note 33), s. 32-35, for kapitalismen som uøkonomisk.
 36. Meyer, Petersen og Sørensen: *Oprør* (se note 33), s. 80 og 89. I Wes Jackson: *New Roots for Agriculture*, 1985, hvis forfatter nævnes som inspirator af Kjærgaard i forordet til disputatsen, har det decentrale element også en plads i opstillingen af en utopi for et nyt, bæredygtigt landbrug. Ligeledes beskrives den private ejendomsret som reduceret, idet den er underlagt regulering ved fællesskabet, s. 119-22. Jvf. også Worster: *Dust Bowl* (se note 8), s. 80, hvor indianerne fremhæves.
 37. Donald Worster: *Environmental History. An introduction* (Menneske og Natur, Arbejds-papir 11), 1993, og *Chaos and Equilibrium in the Science of Ecology* (Menneske og Natur, Arbejds-papir 17), 1993. I det første arbejds-papir præsenteres den økologiske historieskrivning som et middel til at mindske den af C.P. Snow beskrevne kløft mellem naturvidenskaberne og humanvidenskaberne. I det andet skildres den nyeste udvikling inden for den videnskabelige økologi, som kritiseres for ikke i tilstrækkelig grad at have fornemmelse for naturen og for nutidens økologiske krise.
 38. Donald Worster: *Nature's Economy* (Studies in Environment and History), 1985.
 39. Om middelalderlige dyreretssager, se Luc Ferry: *Den nye økologiske orden*, 1994, s. 9-18. Worster: *Nature's* (se note 38), s. 28, forsøger lidt søgt og meget lidt overbevisende at bortforklare Whites stilling som præst med, at han ikke var rigtig kristen, når det kom til stykket.
 40. Om de antikke utopier og arkadier, se Moses Finley: *Utopianism Ancient and Modern*, i Moses Finley: *The Use and Abuse of History*, 1975, særligt s. 187-190.

41. Om antikkens produktive naturideal, herunder Plinius den Yngre, se Nicholas Purcell's analyse s. 151-179 i T. J. Cornell & K. Lomas (red.): *Urban Society in Roman Italy*, 1995. Om Cicero, se hans *De Officiis*, II, s. 9-15.
42. Eksemplerne er legio, men f.eks. Worster: *Nature's* (se note 38), s. 240-241 og 337-346. Senere synes han måske også at have erkendt, at den noget firkantede brug af etiketter i *Nature's Economy* var lige lovlig forenklet. Se således Donald Worster, red.: *The Ends of the Earth*, 1988, s. 303. Men det har ikke ændret essensen af hans syn, jvf. f.eks. Worster: *Environmental History* (se note 37) samt i øvrigt det samme kapitel, hvori han fremsætter sin indrømmelse.
43. Se i øvrigt F. Fukuyama: *The End of History and the Last Man*, 1992, s. 82-88, hvor han klart påviser miljøbevægelsens grundlæggende opgør med moderniteten med udgangspunkt i Rousseau og en bagudrettet længsel. For de mest yderligtgående fører det til et ønske om en drastisk reduktion af menneskeheden, så den ikke længere vil være en trussel for jorden. Sst. s. 298. Endvidere kan henvises til Per Stig Møller: *Kurs mod katastrofer*, 1993, der sammenfatter bevægelsen under begrebet katastrofisme. Herudover Ferry: *Den nye* (se note 39), s. 189. Dette gælder næppe Kjærgaard; således priser han det kulturlandskab, som blev den grønne revolutions resultat. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 126-129.
44. Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28, 1979-1980, s. 178-191.
45. Jesper Hoffmeyer: *Samfundets naturhistorie*, 1982 (2. udg. 1985).
46. Sst. s. 88-93, også for det følgende. De antropologiske studier er bl.a. Marvin Harris: *Cannibals and Kings. The Origins of Culture*, 1977; R.B. Lee: What hunters do for a living, or how to make out on scarce resources, *Man the Hunter*, red. R.B. Lee og I. De Vore, 1968; Marshall Sahlins: *Stone Age Economics*, 1972; og R.G. Wilkinson: *Poverty and Progress*, 1973.
47. Ester Boserup: *The Conditions of Agricultural Growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure*, 1965.
48. Man kan undre sig over, at Kjærgaard ikke inddrager Boserups analyser i forbindelse med den teknologiske udvikling, når han dog benytter dem i diskussionen af den stigende arbejdsbyrde. Måske skyldes det, at Boserups opfattelse betinger et langt lysere syn på menneskets evne til at udnytte naturressourcerne. Hendes forklaring er ganske enkelt ikke økokrise-venlig nok.
49. Hoffmeyer: *Samfundets* (se note 45), s. 145.
50. Boserup gør selv i *Fortid og Nutid* 1992, s. 55, i sin kommentar til Kjærgaards disputats opmærksom på det europæiske markeds betydning for udviklingen i Danmark.
51. Boserup: *The Conditions* (se note 47), s. 75-76, sml. s. 72-73. Dette element synes hun senere at have tillagt større betydning, jvf. Boserups bidrag *Environment, Population, and Technology in Primitive Societies*, til Donald Worster, red.: *The Ends of the Earth*, 1988. Denne artikelsamling er en udmærket introduktion til økohistorie, idet den gennem en hel række konkrete studier giver en bred vifte af indgange til disciplinen.
52. Boserup: *The Conditions* (se note 47) s. 98, desuden s. 70-76.
53. William McNeill: *The Human Condition*, 1980, s. 74.
54. Peter Christensen: *Historie og Økologi, Historie*, ny rk. 19, s. 501-507.
55. Ferry: *Den nye økologiske* (se note 39), s. 189. Dette gælder næppe Kjærgaard; således priser han det kulturlandskab, som blev den grønne revolutions resultat. Kjærgaard: *Revolution* (se note 2), s. 126-129.
56. Jvf. McNeill: *The Human Condition* (se note 53), s. 74: (...) *finding a certain enlargement of the spirit in recognizing my own and all humanity's kinship with other forms of life, while also admiring the manner in which social interactions, symbolic meanings, and human intelligence have allowed an otherwise unimpressive species to transform the conditions of life over and over again(...)*, i kontrast til Worster: *Environmental History* (se note 37), s. 240: *The charge could indeed be made that Clements segregated modern man from nature(...)* But in a more positive light, climax ecology held fresh the memory of a world by which civilization could be measured.
57. Alfred W. Crosby: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, 1986, s. 280.
58. Jvf. *Weekendavisen*, Bøger 25. sept. - 1. okt. 1992 og de følgende numre (den såkaldte Historikerfejde). Se endvidere Hans Hauges artikel i den *Jyske Historiker* 50, 1990. Der synes i øvrigt at være en moderation på vej af denne alting-flyder-idé. Således Umberto Eco, der forsøger at finde en mellemvej mellem de åbne tolkninger og én bestemt, autoritativ ved at gøre opmærksom på, at ikke alle tolkninger er mulige. Se Umberto Eco: *Interpretation and overinterpretation*, 1992.
59. Moses Finley: *Ancient History. Evidence and Models*, 1985, s. 3.